

Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Economics, 2015, 5(170): 11-16

УДК 331.101.262(477)

JEL J01; J24; J28; C15; D81

DOI: dx.doi.org/ 10.17721/1728-2667.2015/170-5/2

О. Грیشнова, д-р екон. наук, проф.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ,
С. Дмитрук, асист.
Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана, Київ

ЛЮДСЬКИЙ КАПІТАЛ В УМОВАХ КРИЗИ: ОЦІНКА І ПОШУК МОЖЛИВОСТЕЙ ЗБЕРЕЖЕННЯ

Розкрито авторську методику оцінки глибини кризових явищ за інтегральним індексом, проаналізовано її динаміку в Україні у 2008–2013 рр. Виявлено силу впливу кризових явищ на можливості збереження людського капіталу, зроблено попередній прогноз на 2014–2015 рр. Визначено напрями зменшення негативного впливу кризових явищ та формування нових можливостей збереження людського капіталу в Україні.

Ключові слова: людський капітал; соціально-економічна криза; політична криза; військова криза; напрями збереження людського капіталу.

Вступ. Кризові явища в Україні мають перманентний характер – можна згадати небагато відносно стабільних, спокійних, "безкризових" років, коли добробут населення поступово зростав, і відповідно зростали як обсяги заощаджень, так і обсяги споживання товарів та послуг. З'являлись фінансові ресурси для інвестування в людський капітал як на національному та регіональному рівнях, так і на рівні підприємств і домогосподарств. Звичайно, цей "добробут" для більшості громадян України був доволі відносним, його зростання відбувалось тільки порівняно з національними показниками минулих років, а не з індикаторами, що відповідають рівню добробуту, який є прийнятним для забезпечення ефективного формування, збереження та розвитку людського капіталу в розвинених європейських країнах.

Кризові явища суттєво впливають на можливості відтворення людського капіталу як на макроекономічному, так і на регіональному, мікроекономічному й особистісному рівнях, зменшуючи їх, створюючи нові виклики, що вимагають адекватної реакції та вирішення. В умовах системної кризи, складовими якої є соціально-економічна, політична, військова кризи, в Україні відбуваються дуже великі втрати людського капіталу. Ці втрати мають руйнівні наслідки, що перешкоджатимуть досягненню в майбутньому макроекономічної стабільності. Наслідками кризи є суттєве погіршення макроекономічних індикаторів, і, відповідно, можливостей для формування, розвитку, використання та збереження людського капіталу. Тому вкрай актуальним є визначення напрямів зменшення негативного впливу кризових явищ ті формування нових можливостей його збереження.

Хоча кризові явища в Україні мають перманентний характер, питання, пов'язані з визначенням глибини, характеру масштабів криз та їх впливу на процеси формування, використання, розвитку та збереження людського капіталу, залишаються практично невисвітленими.

Тому **метою статті** є оцінка глибини кризових явищ в Україні, особливостей і тенденцій їхнього перебігу в сучасних умовах, визначення напрямів подолання їх негативного впливу на процеси формування, використання, розвитку та збереження людського капіталу.

Основними **завданнями** статті є: проаналізувати глибину кризових явищ в Україні, розробити методику і провести оцінку впливу кризових явищ на ключові можливості збереження людського капіталу, запропонувати заходи збереження людського капіталу України в умовах кризи.

Огляд літератури. Вплив кризових явищ на людський капітал досліджено в роботах таких вітчизняних та зарубіжних учених: О. Брінцевої [1], Л. Гальків [3], А. Колота [8, 9], Е. Лібанової [11], Д. Мельничука [12], Н. Паралути [20], Т. Хаусчідт [19] тощо. Так, зокрема

Л. І. Гальків [3] зазначає, що втрати людського капіталу можуть виявлятися у скороченні обсягу цього капіталу, у зниженні його якості, погіршенні структури, зношенні тощо. Ці втрати на рівні його носія акумулюються у дестимулюючому впливі на розвиток суспільства (домогосподарства, підприємства, регіону, країни, світу). Втрати людського капіталу є об'єктивними, а, отже, неминучими. Вони суспільством не програмуються, не регламентуються, однак, застосовуючи певні важелі, суспільство може стимулювати зменшення обсягів цих втрат чи попереджувати їхнє надмірне зростання. Ці втрати зумовлюються безробіттям, смертністю, захворюваністю, травматизмом, міграційними відпливами; гендерними диспропорціями; варіацією можливостей формування, нагромадження і результативного використання капіталу різними людьми (підприємствами, регіонами, країнами); циклічністю соціально-економічного розвитку, погіршенням здоров'я та застаріванням знань тощо. Переважна більшість цих чинників пов'язана з негативним впливом кризових явищ, подолання якого є важливим завданням у рамках реалізації державної соціально-економічної політики, формування дієвого інструментарію антикризового регулювання.

Колектив учених Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України під керівництвом Е. М. Лібанової у монографії "Людський розвиток в Україні: мінімізація соціальних ризиків" [11] акцентує увагу на тому, що соціальні реалії сьогодення характеризуються підвищеними ризиками, пов'язаними з економічними спадами, демографічною ситуацією, політичними кризами й недосконалістю управлінських рішень. Ці ризики не оминають жодної соціальної групи і впливають на загальний рівень людського розвитку. Сучасний стан людського розвитку України є вкрай незадовільним, він характеризується низькими показниками якості життя, кризовою демографічною ситуацією, поганим станом здоров'я населення, значним поширенням асоціальних явищ, несприятливим соціально-психологічним кліматом у суспільстві. Ці прояви обумовлені чинниками як внутрішнього, так і зовнішнього характеру. Зазначимо від себе, що за останні два роки дія цих чинників значно посилилася.

Дослідження О. Брінцевої показує, що перманентні кризові явища в Україні негативно впливають на процеси формування та використання людського капіталу – не забезпечуються гідні умови праці, а рівень її оплати є значно нижчим, ніж в економічно розвинених країнах, скорочуються можливості зайнятості, відбуваються процеси прекарізації, знижується рівень соціальної згуртованості працівників і відповідальності роботодавців [1, с. 284].

Як зазначає Д. Мельничук, аналізуючи можливості зменшення негативного впливу кризових явищ, необ-

© Грیشнова О., Дмитрук С., 2015

хідно враховувати, що стабілізація фінансово-кредитних відносин – це лише відправна точка боротьби із кризою. Не менш складними і стратегічними є завдання зі збереження та розвитку людського капіталу – його професійно-кваліфікаційних, валеологічних та мотиваційних складових. Їхнє розв'язання вимагає проведення комплексу антикризових заходів, пріоритет серед яких має надаватися збереженню здоров'я, розвитку мотиваційного потенціалу та патріотичних переконань економічно активного населення [12, с. 226]. На жаль, це

беззаперечне правило практично не враховується сучасним урядом України.

Методологія дослідження. При проведенні оцінки впливу кризових явищ на можливості збереження людського капіталу необхідною передумовою є визначення глибини, характеру кризи, масштабів та сили її впливу. За результатами аналізу підходів до оцінки кризових явищ [2; 7; 10] на макрорівні, нами було визначено індикатори, що дають можливість провести оцінку глибини кризових явищ в Україні (табл. 1).

Таблиця 1. Система індикаторів оцінки глибини кризових явищ на макрорівні

№ з/п	Напрями впливу кризових явищ	Показник, який оцінюється	Прямий чи обернений вплив	Нормований показник
1	Динаміка обсягів виробництва	Випуск товарів та послуг (у порівняних цінах 2013 р.), млрд грн	Обернений вплив	$Tr_{ВТП}$ – темпи зростання випуску товарів та послуг
2	Динаміка обсягів зовнішньої торгівлі	Сальдо експорту-імпорту товарів і послуг, млрд дол США	Обернений вплив	Tr_c – темпи зростання сальдо експорту-імпорту товарів і послуг;
3	Динаміка валового національного продукту	Валовий національний продукт (у порівняних цінах 2013 р.), млрд грн	Обернений вплив	$Tr_{ВВП}$ – темпи зростання валового національного продукту;
4	Динаміка обсягів прямих іноземних інвестицій	Обсяги прямих інвестицій (на початок року; млн дол США)	Обернений вплив	Tr_{PI} – темпи зростання прямих інвестицій;
5	Динаміка рівня безробіття	Рівень безробіття (частка безробітних серед населення 18-65 років)	Прямий вплив	Tr_B – темпи зростання рівня безробіття;
6	Динаміка добробуту населення	Рівень бідності за відносним критерієм (частка населення, середньодушові сукупні витрати якого не перевищують 75 % медіанних доходів)	Прямий вплив	$Tr_{Бід}$ – темпи зростання рівня бідності за відносним критерієм

Джерело: розроблено авторами

Розрахунок Інтегрального індексу глибини кризових явищ ($I_{КЯ}$) проводиться за середньою геометричною шести нормованих показників з урахуванням їх прямого

чи оберненого впливу, що забезпечує збалансоване врахування всіх чинників:

$$I_{КЯ} = \sqrt[6]{\frac{1}{Tr_{ВТП}} \times \frac{1}{Tr_c} \times \frac{1}{Tr_{ВВП}} \times \frac{1}{Tr_{PI}} \times Tr_B \times Tr_{Бід}} \quad (1)$$

Таким чином, Інтегральний індекс глибини кризових явищ об'єднує основні індикатори (як дестимулятори, так і стимулятори кризових явищ), що дає можливість адекватно врахувати глибину кризових явищ на макрорівні в умовах сучасної економічної, політичної, соціальної нестабільності. Випуск товарів і послуг та Валовий національний продукт розраховані нами в порівняних цінах 2013 р., що забезпечує врахування інфляційного чинника при визначенні динаміки цих макроекономічних індикаторів. За нашу методикою слабкий вплив кризових явищ спостерігається, коли значення Інтегра-

льного індексу оцінки глибини кризових явищ перебувають у межах від 0 до 0,4; суттєвий вплив – 0,4 до 0,8; сильний – 0,8-1,2; дуже сильний – 1,2-1,6 (і вище).

Методика розрахунку показників оцінки можливостей збереження людського капіталу викладена нами в роботі [5]. Оцінка впливу кризових явищ на інтегральний показник та його складові, які характеризують окремі аспекти збереження людського капіталу, була проведена в системі статистичного аналізу STATISTICA 10. Рівняння регресії, визначені за результатами розрахунків, та показники моделей представлені в табл. 2.

Таблиця 2. Моделі оцінки впливу кризових явищ на окремі аспекти збереження людського капіталу

Напрямок оцінки	Рівняння регресії	r^2	Критерій Фішера	p-рівень	Стандартна помилка оцінки
Вплив кризових явищ на можливості збереження здоров'я	$Y_{МЗЗ} = 1,055503 - 0,046589 \cdot X_1$	0,866	$F(1,3) = 19,365$	$p < 0,02176$	Std.Err. of Estimate = 0,00731
Вплив кризових явищ на можливості забезпечення освіти	$Y_{МЗО} = 1,020852 - 0,018123 \cdot X_1$	0,771	$F(1,3) = 10,117$	$p < 0,05007$	Std.Err. of Estimate = 0,00394
Вплив кризових явищ на можливості забезпечення зайнятості	$Y_{МЗЗ} = 7,67082 - 6,62749 \cdot X_1$	0,896	$F(1,3) = 25,983$	$p < 0,01460$	Std.Err. of Estimate = 0,12831
Вплив кризових явищ на можливості соціального забезпечення	$Y_{МСЗ} = 3,62054 - 2,59655 \cdot X_1$	0,367	$F(1,3) = 1,7398$	$p < 0,27881$	Std.Err. of Estimate = 0,31728
Оцінка впливу глибини кризових явищ на динаміку Інтегрального індексу можливостей збереження людського капіталу	$Y_{МЗ} = 1,089866 - 0,086085 \cdot X_1$	0,757	$F(1,3) = 9,328$	$p < 0,05$	Std.Err. of Estimate = 0,019

Джерело: розраховано авторами

У моделі оцінки впливу кризових явищ на людський капітал за Інтегральним індексом залежною ознакою є

Інтегральний індекс можливостей збереження людського капіталу, незалежною (факторною) – Інтегральний

індекс глибини кризових явищ. Коефіцієнт регресії $a = -0,086085$ показує на скільки в середньому зменшиться можливість збереження людського капіталу при збільшенні глибини кризових явищ на 1. Коефіцієнт детермінації r^2 дозволяє визначити, на скільки зміна результативного показника (Інтегрального індексу можливостей збереження людського капіталу) залежить від впливу факторного показника (Інтегрального індексу глибини кризових явищ). Для побудованої моделі $r^2 = 0,757$. Отже, фактор відображає основну тенденцію зміни мож-

ливостей збереження людського капіталу на макрорівні. Значущість моделі підтверджують такі показники: критерій Фішера $F(1,3) = 9,328$; p -рівень = 0,05 та стандартна помилка оцінки $\text{Std.Err. of Estimate} = 0,019$.

Основні результати. Для оцінки глибини кризових явищ та їхнього впливу на людський капітал в Україні перш за все необхідно охарактеризувати об'єктивні передумови їх виникнення, економічні, соціальні, політичні наслідки тощо (табл. 3).

Таблиця 3. Характеристика криз в Україні у 2008–2015 рр.

Період	Вид кризи	Об'єктивні передумови	Негативні наслідки для людського капіталу
2008-2009 рр.	соціально-економічна, структурна	глобальна економічна криза, накопичені упродовж тривалого часу системні деформації, наростання економічних та суспільних асиметрій	зростання заборгованості із заробітної плати, зниження рівня життя населення, високі темпи інфляції
2010-2012 рр.	міжкризовий період		
2013-2014 рр.	політична, військова	загострення суперечностей, необхідність зміни політичного режиму, анексія Криму, військовий конфлікт на Сході країни	політична нестабільність, зростання темпів інфляції; різке зниження рівня життя більшої частини населення
2014-2015 рр.	системно-соціально-економічна, політична, військова	розростання глобальної кризи, військовий конфлікт на Сході країни, значні фінансові та людські втрати, накопичені упродовж тривалого часу системні деформації, наростання економічних та суспільних асиметрій, необґрунтованість змін, непрозорість системи управління, відсутність стимулів для підприємницької діяльності й діалогу соціальних партнерів	дуже високі темпи інфляції, зниження довіри до уряду; розширення і поглиблення так званої "нової бідності"

Джерело: складено авторами

Соціально-економічна криза 2008–2009 рр. мала значні негативні наслідки та була обумовлена впливом глобальних кризових явищ, системними деформаціями у функціонуванні світової економічної системи. Можливо вперше в історії людства криза набула глобального характеру і негативно вплинула на найвразливіші аспекти функціонування економічної системи в більшості країн світу. Негативними наслідками цієї кризи в Україні було зниження обсягів виробництва, зовнішньої торгівлі, міжнародних резервів; падіння ВВП; різке скорочення потоків прямих іноземних інвестицій; зростання безробіття; зниження рівня життя населення тощо.

Після нетривалого посткризового періоду 2010–2012 рр. відбувся черговий етап кризи – розпочавшись із політичної кризи, вона поступово перетворилась на масштабну й системну соціально-економічну, політичну, військову кризу.

Сучасний етап кризи (2014–2015) є одним із найбільш руйнівних для економіки України, адже кризові явища вже охопили всі сфери життя. Зазначимо, що соціально-економічна, політична та військова кризи значною мірою взаємопов'язані та взаємообумовлені, і можуть "переходити" одна в одну. При цьому їх негативні наслідки мають взаємопосилюючий ефект, що також суттєво ускладнює реалізацію процесів антикризового управління.

Соціально-економічна криза є найбільш тривалою і продовжується з незначними перервами від здобуття Україною незалежності до сьогодні. Цей вид кризи характеризується значними руйнівними наслідками для всієї економічної системи, численними проблемами в соціально-трудої сфері, втратами людського капіталу у вигляді еміграції та безробіття, зменшенням соціального капіталу, зокрема, за рахунок зниження рівня довіри, відповідальності та згуртованості.

Доволі поширена думка, що в кризові часи виникають не тільки загрози, а й можливості. У царині формування, використання та збереження людського капіталу – це, перш за все, можливості підвищення "життєстійкості", всебічного, різностороннього розвитку особистості

для отримання доходів з різних джерел, однак, необхідно враховувати те, що зростання тривалості робочого часу, одночасна робота на двох і більше робочих місцях спричиняє швидке фізичне зношування людського капіталу, а іноді навіть призводить до так званого "професійного вигорання", яке відображається у фізичній, психологічній втомі працівника, стресових станах. Для відновлення працездатності в таких умовах необхідно значно більше часу і інших ресурсів.

З іншого боку, поглиблення кризи також не може продовжуватись постійно, адже є певна критична точка, після проходження якої починається рецесія і післякризове відновлення. Крім того, відбуваються поступові зміни в політичній, соціально-економічній сфері – реформи в освітній сфері, сфері охорони здоров'я та сфері зайнятості, соціальному забезпеченні й оподаткуванні доходів громадян. Ці процеси є різновекторними, і не завжди (навіть за прогнозними оцінками) сприяють економічному зростанню. Вимоги Міжнародного валютного фонду, який є одним із основних кредиторів нашої країни, не завжди є соціально орієнтованими. Так, зміни, які відбуваються в соціальній сфері, зокрема у сфері пенсійного забезпечення (зменшення виплат працюючим пенсіонерам, поступове підвищення пенсійного віку, збільшення трудового стажу, який враховується при обрахуванні розміру пенсії та ін.), не сприяють підвищенню добробуту соціально незахищених верств населення, обумовлюють його подальше зубожіння, поглиблення так званої "нової бідності", і в кінцевому підсумку, призводять до загострення соціальних протиріч у суспільстві.

У зв'язку з реформуванням сектору енергетики, яке передбачене в Меморандумі про економічну та фінансову політику (Україна-Міжнародний валютний фонд) [6] від 27 лютого 2015 р., передбачається суттєве зростання тарифів на комунальні послуги, тому все більше громадян матимуть підстави звернутися за соціальною допомогою. Передбачається спрощення процедури оформлення і видачі комунальних субсидій; чисельність пільговиків за прогнозами Міністерства соціальної політики [14]

збільшиться майже в три рази – до 3 млн осіб. Однак, багато експертів вважають цю цифру надто оптимістичною. Необхідно також урахувати те, що підвищення тарифів негативно позначиться на платіжній дисципліні населення, і для її підтримання потрібні будуть ще більш жорсткі, непопулярні заходи. Зрештою, це призведе до зростання соціальних виплат, зубожіння населення, поглиблення "нової бідності", зростання інфляції та подальшого знецінення національної валюти.

Зростання цін на електричну енергію Уряд обґрунтовує тим, що населення оплачує лише 21,3 % фактичних витрат на виробництво, передачу та постачання електричної енергії. У зв'язку з цим роздрібні тарифи на електричну енергію для не побутових споживачів (бізнесу) завищені. У результаті постійно збільшується кінцева ціна на всі їхні товари та послуги. Таким чином населення все одно оплачує собівартість електроенергії через ціни товарів [18]. Такі аргументи справедливі, однак для того, щоб вони були зрозумілими населенню, необхідно наочно пояснювати, як формуються тарифи, і хоч на деяких прикладах показувати, як *знизиться* ціна на товари та послуги, якщо тарифи стануть "справедливими".

Політична криза передусім полягає в тому, що після Революції Гідності, коли вже відбулись радикальні зміни у владі, вибори Президента та вибори у Верховну Раду України, суттєвих позитивних змін у житті пересічних громадян не відбулось. Швидкі інфляційні процеси, шокуючі коливання валютних курсів, незрозумілість реформ, відсутність очікуваних позитивних змін та майже повна залежність від зовнішньої економічної допомоги (передусім – Міжнародного валютного фонду), продовження військового конфлікту на Сході країни – все це зменшує кредит довіри до теперішньої "нової" влади.

Зростання активності громадських організацій, яке відбулось під час революційних подій, на певний час сприяло підвищенню соціальної згуртованості суспільства, однак його об'єднання було більш пов'язане з необхідністю збереження України як незалежної держави, потребою вирішення нагальних політичних, економічних, соціальних проблем, а не із загальним утвердженням високих моральних цінностей чи пріоритетів "загального добробуту". Забезпечення мирного життя в ієрархії потреб і цінностей людини справедливо перебуває на першому місці. У сучасному складному та жорсткому, висококонкурентному суспільстві важко взагалі говорити про цінності згуртованості й відповідальності, бо, на жаль, примат матеріального над духовним уже

домінує в українському суспільстві. Це, звичайно, не свідчить про те, що поширення цінностей моральності, згуртованості та відповідальності в сучасному суспільстві неможливе, однак потрібна дуже серйозна цілеспрямована робота, тривалий час, потрібно виховати нове покоління, щоб відбулось утвердження нових цінностей.

Військова криза безпосередньо пов'язана з політичною та соціально-економічною кризою; вона є найбільш руйнівною для національної економіки, суспільства, людського капіталу тощо. Від початку конфлікту до січня 2015 р. [16] людські втрати становили понад 5 тис. загиблих, у т. ч. 298 іноземних громадян на борту МН17, майже 11 тис. поранених, сотні тисяч вимушених переселенців, окупація 5 % території, мільярдні матеріальні збитки, падіння ВВП на 8 %. За даними, що наводилися на слуханнях у парламентському комітеті з питань охорони здоров'я 24 грудня 2014 р., станом на 19 грудня 2014 р., за час проведення АТО загинули 1275 військовослужбовців ЗС, 2 885 – отримали поранення, 1667 – пропали безвісти [17].

За період так званого "перемир'я" із 6 вересня до 12 грудня 2014 р. загинули щонайменше 1357 осіб. Міжнародні організації у своїх звітах акцентують увагу на масових грубих порушеннях прав людини в зоні конфлікту, насамперед, на окупованих територіях Криму та Донбасу. За попередніми оцінками, зруйновано 4500 житлових будинків, 290 шкіл, 45 медичних закладів. Втрати від анексії Криму, за попередніми оцінками, становили понад 1 трлн грн. На території Донбасу катастрофічно знизилося промислове виробництво. Не працюють більшість шахт і багато великих підприємств [17].

Військовий конфлікт на Сході також обумовив суттєве зростання видатків на національну безпеку і оборону. Так, зокрема Державним бюджетом на 2015 р. [6] передбачені видатки на національну безпеку і оборону в розмірі понад 80 млрд грн (5 млрд дол. США), що становить 5 % ВВП, із них на потреби МО – 40,2 млрд грн, (у т. ч. 5,2 млрд – на розвиток озброєнь), окремо для військової розвідки – 0,8 млрд грн. На потреби МВС передбачено понад 15,9 млрд грн., у т. ч. для Нацгвардії – 7,1 млрд грн, Держприкордонслужби – 4,2 млрд грн, Державної служби з надзвичайних ситуацій – 4,2 млрд грн.

Індикатори оцінки глибини кризових явищ в Україні у 2008–2013 рр., визначені за авторською методикою (формула 1), представлені в табл. 4.

Таблиця 4. Індикатори глибини кризових явищ в Україні у 2008–2013 рр.

Найменування показника	Рік						Темпи зростання				
	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2009/2008	2010/2009	2011/2010	2012/2011	2013/2012
Випуск товарів та послуг (у порівнянних цінах 2013 р.), млрд грн	3563,3	2686,1	2830,2	3136,2	3051,6	3079,2	0,754	1,054	1,108	0,973	1,009
Сальдо експорту-імпорту товарів і послуг, млрд дол США	-13,3	-1,3	-3,0	-6,6	-9,0	-8,1	0,098	2,308	2,200	1,364	0,900
Експорт товарів і послуг, млрд дол США	78,7	49,3	63,2	82,2	82,4	76,5	0,626	1,282	1,301	1,002	0,929
Імпорт товарів і послуг, млрд дол США	92,0	50,6	66,2	88,8	91,4	84,6	0,550	1,308	1,341	1,029	0,926
Валовий національний продукт (у порівнянних цінах 2013 р.), млрд грн	1630,3	1254,4	1327,9	1461,5	1463,4	1522,7	0,769	1,059	1,101	1,001	1,040
Обсяги прямих інвестицій (на початок року; млн дол США)	29542,7	35616,4	40053,0	44806,0	50333,9	55296,8	1,206	1,125	1,119	1,123	1,099
Рівень безробіття, %	6,5	9,0	8,3	8,0	7,6	7,3	1,389	0,916	0,967	0,954	0,950
Рівень бідності за відносним критерієм, %	27,0	26,4	24,1	24,3	25,5	24,5	0,977	0,915	1,009	1,047	0,962
Інтегральний індекс глибини кризових явищ							1,645	0,813	0,829	0,935	0,979

Джерело: розраховано авторами за даними Державної служби статистики [15]

У 2008–2009 рр. вплив кризових явищ був найсильнішим, у 2009–2010 рр. відбулось його суттєве зниження порівняно з періодом найбільш глибокої кризи, а у 2010–

2013 рр. відбувалось поступове наростання кризових явищ, загострення їх негативного впливу, про що свідчить динаміка макроекономічних індикаторів. Ми внаслідок

док нестачі даних поки що не можемо провести точні розрахунки за 2014 р., однак попередні прогнозні розрахунки дають підстави стверджувати, що кризові явища перевищать значення 2 за нашим інтегральним показником, тобто будуть класифікуватися як "дуже сильні", стануть найглибшими за всю історію України XXI ст.

Результати проведеного аналізу впливу кризових явищ на можливість збереження людського капіталу свідчать, що криза найбільше впливає на можливості забезпечення зайнятості, адже одним із найбільш руйнівних наслідків кризи є стрімке зростання рівня безробіття, зменшення можливостей не лише для продуктивної, але й для найпростішої зайнятості, яке призводить у подальшому до маргіналізації населення, зростання "нової бідності" та інших негативних наслідків. Відносно менш вразливими сферами формування та збереження людського капіталу виявилися освіта та охорона здоров'я, що, на нашу думку, пояснюється певним "запасом міцності", тобто лагом часу між кризовим зменшенням фінансування і реальним погіршенням ситуації в цих сферах. Параметри нашої моделі не показують адекватний вплив кризи на рівень соціального забезпечення, адже фінансування соціальних видатків в абсолютних показниках практично не залежить від поточної економічної ситуації. Але реальне соціальне забезпечення очевидно зменшується за рахунок інфляції та в результаті збільшення в час кризи чисельності людей, що потребують соціальної допомоги. І це має суттєві негативні наслідки – дефіцит Пенсійного фонду та інших фондів, які здійснюють соціальне забезпечення, і відповідно – подальше поглиблення інфляційних процесів.

Результати проведеної оцінки свідчать не тільки про подальше поглиблення кризових явищ в Україні, а й про виняткову актуальність пошуку напрямів зменшення негативного впливу кризових явищ на можливості збереження людського капіталу. Одним із таких напрямів є посилення рівня соціальної відповідальності українського суспільства, формування культури взаємодопомоги, посилення рівня згуртованості, подолання тенденцій індивідуалізації.

У контексті запобігання фінансово-економічних криз і подолання їх, розширення умов для соціального розвитку соціальна відповідальність сприяє: ощадливому споживанню (держави, організацій, громадян) – через перегляд потреб у бік їхньої раціоналізації, через соціальний маркетинг; розвитку людського капіталу на всіх рівнях – через підтримання кваліфікації, збереження добрих стосунків, довіри, соціальної згуртованості; розвитку соціальних цінностей – честі, гідності, совісті, репутації, обов'язку, дружби; культивуванню національних та родинних цінностей, здорового способу життя [4].

Для збереження людського капіталу в умовах кризи необхідна реалізація антикризової стратегії. Говорячи про антикризове управління, зазвичай мають на увазі комплекс заходів тактичного характеру, що проводяться під час кризи. Проте, це не вичерпує весь зміст цього поняття. Його особливістю є зміна пріоритетів, а тому у сфері управління людським капіталом акценти мають бути зміщені на збереження здоров'я та відновлення мотивації до продуктивної праці, за рахунок чого потім, після покращення загальної ситуації, і будуть вирішені завдання щодо прискореного розвитку всіх інших складових людського капіталу [12]. Збереження здоров'я та професійних навичок є стратегічними завданнями в умовах кризи, вирішення яких наразі потребує використання інноваційних рішень. Низький рівень фінансування державних медичних та освітніх закладів обумовлює

необхідність пошуку альтернативних джерел фінансування – надання різного виду платних послуг, пошук і залучення міжнародних грантів, створення різних "фондів розвитку". При цьому витрати на фінансування сфери охорони здоров'я й освіти поступово перекладаються на домогосподарства, які при цьому ще й вимушені сплачувати податки на утримання органів державної влади, фінансування соціальної сфери тощо. В умовах кризи відбувається зменшення інвестицій у людський капітал на всіх рівнях, і соціальна сфера є однією з найбільш вразливих.

Висновки. Людський капітал – це знання, вміння, навички, фізичне й психічне здоров'я, які використовуються людиною в процесі економічної діяльності. Людський капітал можна розвивати, здійснюючи інвестиції в робочу силу шляхом навчання, оздоровлення, розширення досвіду, що примножує якість і ефективність праці та інших форм активності. Аналогічно, за несприятливих умов, людський капітал може втрачатися (у вигляді послаблення здоров'я, застарівання знань, зменшення чисельності працездатних громадян тощо). Для Європейського суспільства людський капітал – це інтенсивний економічний ресурс, найважливіший фактор формування високотехнологічної, інноваційної економіки. Неодмінною умовою розвитку людського капіталу і його продуктивного використання є висока якість освіти і науки, інноваційний розвиток економіки, високий суспільний статус інтелектуальної діяльності. Людський капітал високого рівня дефіцитний і мобільний. Тому умовою його ефективного використання у країні є економічна свобода, висока відповідальність, конкурентоспроможна якість життя і розвинені умови для інтелектуальної праці. В умовах кризи людський капітал найшвидше і найсильніше потерпає від одночасного погіршення умов і його формування, і реалізації.

Системна криза 2014-2015 рр. в Україні, як показало наше дослідження, стала найбільшою за всю історію нашої країни XXI ст. і завдала руйнівного удару по можливостях відтворення людського капіталу. Криза висуває величезний запит на оновлення. Події останніх років питання збереження людського капіталу перевели з теоретичної у практичну площину. Багато хто з українців звик очікувати прогресивних змін від влади – бо цим людям ми надали мандат довіри. Але наразі вже всі переконалися, що такі очікування марні. Одночасно три могутні причини – наш європейський вибір, наші кризові реалії, необхідність збереження людського капіталу – вимагають від нас самих серйозної роботи, оскільки змінити країну – це передусім робити на високому рівні те, що залежить від нас, постійно удосконалювати, змінювати себе, знаходити нові можливості як особистісного розвитку, так і трудової реалізації.

Зменшення негативного впливу кризових явищ і формування нових можливостей збереження людського капіталу забезпечується за рахунок розробки та впровадження на усіх рівнях (державному, регіональному, мікроекономічному, особистісному) ефективної стратегії антикризового управління. Дуже важливе у цьому контексті підвищення рівня соціальної відповідальності органів влади, роботодавців і всіх громадян щодо подолання корупційних явищ, тінювих схем, щодо активного поширення європейських цінностей верховенства права і рівності перед законом. Необхідне підвищення рівня згуртованості населення; упровадження й розповсюдження інноваційних методів інвестицій у людський капітал (напр. таких, як масові відкриті університетські онлайн-курси). Потрібні пошуки нових резервів і раціональне

використання грошових потоків, які спрямовуються в охорону здоров'я, освіту, соціальне забезпечення. Необхідне формування дієвого соціально-економічного механізму, в якому будуть реалізуватись основні процеси управління людським капіталом.

Дискусія. Дане дослідження є продовженням низки робіт авторів, що присвячені оцінці людського капіталу України та чинників його ефективного використання. Матеріали цієї роботи є основою для подальших досліджень, серед яких перспективними, на думку авторів, є удосконалення методики прогнозування динаміки кризових явищ для своєчасного прийняття управлінських рішень, спрямованих на зниження негативного впливу кризи, розробка концептуальних основ формування соціально-економічного механізму збереження людського капіталу в умовах кризи, визначення інноваційних методів інвестицій у людський капітал та нових можливостей його ефективного використання.

Список використаних джерел

1. Брінцева О.Г. Вплив кризових явищ у соціально-трудої сфері на процеси формування та використання людського капіталу / О. Г. Брінцева // Соціально-трудої відносини: теорія та практика : зб. наук. пр. – 2014. – Вип. 1(7). – С. 284–290.
2. Антикризисне управління: теорія, методологія та механізми реалізації : моногр. / О.В. Коваленко; Запорізька державна інженерна академія. – Запоріжжя: ЗДІА, 2011. – 466 с.
3. Гальків Л. І. Інтегральні оцінки втрат людського капіталу регіонів України / Л. І. Гальків // Регіональна економіка. – 2012. – №1. – С. 184–192.
4. Гришнова О. А. Соціальна відповідальність у контексті подолання системної кризи в Україні / О.А. Гришнова // Демографія та соціальна економіка. – 2011. – № 1. – С. 39–46.
5. Дмитрук С. М. Науково-методичні підходи до визначення можливостей збереження людського капіталу в умовах кризи / С. М. Дмитрук // Соціально-трудої відносини: теорія та практика : зб. наук. пр. – 2015. – Вип. 1(9). – С. 318–322.
6. Закон України "Про Державний бюджет України на 2015 рік" [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/80-19/page_2.
7. Жорова Є. Р. Кадрове забезпечення ефективної системи антикризового корпоративного управління / Є. Р. Жорова, О. А. Гришнова // Проблеми економіки. – 2014. – № 1. – С. 193–198.

8. Колот А.М. Асиметрії розвитку соціально-трудої сфери: прояви, причини, передумови подолання / А.М. Колот // Актуальні проблеми економіки. – 2012. – № 6. – С. 205–211.

9. Колот А., Григорович С. Теоретичні і прикладні аспекти підвищення доходів працюючих як передумови збереження та розвитку людського капіталу / А. Колот, С. Григорович // Україна: аспекти праці. – 2005. – № 8. – С. 19–27.

10. Коротков Э. М. Антикризисное управление : учебник. – 2-е изд., доп. и перераб. / под ред. проф. Э. М. Короткова. – М.: ИНФРА-М, 2010. – 620 с.

11. Людський розвиток в Україні: мінімізація соціальних ризиків (колективна науково-аналітична монографія) / за ред. Е. М. Лібанової. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, Держкомстат України, 2010. – 496 с.

12. Мельничук Д. П. Антикризисное управління людським капіталом: зміст та завдання в сучасних умовах [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ir.kneu.edu.ua:8080/bitstream/2010/3013/1/Melnychuk.pdf>.

13. Меморандум про економічну та фінансову політику (Україна-Міжнародний валютний фонд) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.minfin.gov.ua/file/link/411035/file/MEFP%20-%20UKR%20\(4\).pdf](http://www.minfin.gov.ua/file/link/411035/file/MEFP%20-%20UKR%20(4).pdf).

14. Міністерство соціальної політики України. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mlsp.gov.ua/labour/control/uk/index>.

15. Статистичний щорічник України за 2013 рік / за ред. О. Г. Осауленка. – К., 2014. – 534 с.

16. Україна 2014–2015: долаючи виклики (аналітичні оцінки) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/upload/Pidsumky_2014_2015_A4_fnl.pdf.

17. УНІАН, 24 грудня 2014р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.ua>.

18. Як зростуть тарифи на "комуналку" [Електронний ресурс]. // Українська правда. – Режим доступу: <http://www.ppravda.com.ua/cdn/cd1/2015year/tarify/?attempt=1>.

19. Hauschildt., Lenarz J., Schofield S., Wand, D. Ukraine: A Regional Crisis With Global Impact // Human Security Centre Strategic Briefing, 2014. – Issue 3. – No. 1. – P. 18–39. DOI: [dx.doi.org/10.15196/rs04202](https://doi.org/10.15196/rs04202)

20. Paraluta N.Ch. The impact of the economic crises on the human capital [Electronic resource] – Available at: http://anale-economie.spiruharet.ro/en/wp-content/uploads/2014/08/19_ParalutaNedelea.pdf. DOI: [dx.doi.org/10.1057/9781137461902.0014](https://doi.org/10.1057/9781137461902.0014)

21. Report on the human rights situation in Ukraine, Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights 15 December 2014. [Electronic resource]. – Available at: www.ohchr.org/Documents/Countries/UA/OHCHR_eighth_report_on_Ukraine.pdf.

Надійшла до редколегії 01.05.15

Е. Гришнова, д-р екон. наук, проф.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна,

С. Дмитрук, ассист.

Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана, Київ, Україна

ЧЕЛОВЕЧЕСКИЙ КАПИТАЛ В УСЛОВИЯХ КРИЗИСА: ОЦЕНКА И ПОИСК ВОЗМОЖНОСТЕЙ СОХРАНЕНИЯ

Раскрыто авторскую методику оценки глубины кризисных явлений по интегральному индексу, проанализировано её динамику в Украине в 2008–2013 гг. Выявлено силу влияния кризисных явлений на возможность сохранения человеческого капитала, сделан предварительный прогноз на 2014–2015 гг. Определены направления уменьшения негативного влияния кризисных явлений и формирования новых возможностей сохранения человеческого капитала в Украине.

Ключевые слова: человеческий капитал; социально-экономический кризис; политический кризис; военный кризис; направления сохранения человеческого капитала.

O. Grishnova, Doctor of Sciences (Economics), Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine,
S. Dmitruk, Assistant

Kyiv national economics university named after Vadym Hetman, Kyiv, Ukraine

HUMAN CAPITAL UNDER CRISIS: EVALUATION AND PRESERVATION OPPORTUNITIES SEARCH

The paper estimates the impact of crisis on human capital. The elements of modern system crisis in Ukraine – socio-economic, political, military crisis are characterized. The directions of their negative impact on human capital are found. The system of crisis depth indicators and method of crisis depth integral index calculation is offered. Ukrainian system crisis of 2014-2015 is found as the deepest one in the country's history of XXI century; it has dealt a devastating blow to reproduction capabilities of human capital. The impact assessment of crisis on integral index of human capital preservation is carried out in the system of statistical analysis STATISTICA 10. The results of evaluation prove that crisis mostly impacts on employment, social security and health care financing. The evidence reveals highly topicality of finding opportunities to reduce crisis negative impact on human capital preservation. The most important directions are: strengthening of social responsibility level of Ukrainian society, development of mutual aid culture, strengthening of the cohesion level and overcoming tendencies of individualization.

Keywords: human capital, social and economic crisis, political crisis, military crisis, directions of human capital preservation.